

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

МІСТЕРІЇ АНТИЧНОГО СВІТУ

В. І. Ісаєва

Містеріями звичайно називають особливого виду культу, що носили підкреслено таємничий характер, до участі в яких допускались лише обізнані. У стародавньому світі вони користувались великою популярністю і були широко розповсюджені. Через обрядовість, символіку, міфи містерій досить чітко простежується специфіка античності, особливості її релігійного та філософського світосприймання. Про містерії відомо дуже мало, проте, сукупність джерел дозволяє відновити в загальних рисах «священні легенди», що лежали в їх основі, реконструювати святкові церемонії, зрозуміти причини, які спонукали людей брати посвяти і об'єднуватись в специфічні товариства для вшанування богів, визначити ставлення держави до даного феномена.

Найбільш відомими в класичній Греції були таїнства, пов'язані з богинею родючості Деметрою. Передаючи загальноприйнятну думку, знаменитий афінський оратор Ісократ відзначав, що вона дала два надзвичайно великих дари: польові злаки і містерії, «вселяючи причетним до них світліші надії на кінець життя і всю вічність»¹.

У цій думці сконцентровані уявлення сучасників оратора про основу та призначення містерій, які символізували нерозривний зв'язок між природою та людським суспільством. Між ними проводилась аналогія, яка мала на увазі безкінечну чередовість життя і смерті, природний перехід з одного стану до іншого, несталість розмежування окремих етапів цього процесу, що дозволило трактувати смерть не як розклад і знищення, а лише початок нового життя.

Зміна пір року, розквіт та в'янення рослинності відображені в багатьох релігіях стародавнього світу, в т. ч. і грецькій. В Елладі шанували богиню Деметру, названу пізніше *mater dolorasa* античності. Найкраще міф про Деметру передає гімн Гомера. У ньому розповідається, що дочка богині, юна Персефона, збираючи квіти, раптом побачила, як розверзлась земля і на золотій колісниці з'явився володар підземного царства Аїд. Забравши Персефону, він зробив її дружиною та повелителькою потойбічного світу.

Крик дочки, від якого «ахнули тяжко... темні безодні моря і вершини гір», почувала мати.

«Горе безмерное остро пронзило смущенное сердце.
Разодрала на бессмертных она волосах покрывало,
Сбросила с плеч сине-черный свой плащ и на поиски девы
Быстро вперед устремилась по суше и влажном морю...»²

¹ *Isocr. Pan.*, 28.

² *Hom. Dem.*, 38—41.

Дев'ять днів вона блукала із смолоскипом у руці, марно шукаючи Персефону. Не бажаючи бути впізною, Деметра обернулася на стару жінку. У такому вигляді, знеможену і зажурену, її побачили дочки елевсінського царя Келея і, співчуваючи, привели у свій дім. Щоб віддячити за притулок і увагу, вона взялася доглядати царського сина.

Пізніше, коли таємниця випадково відкрилась, для богині був зведений храм:

« Тогда золотая Деметра
Села во храме одна, вдалеке от блаженных бессмертных,
Мучаясь тяжкой тоскою по дочери...»³

Скорботна богиня позбавила землю родючості; людям загрожувала голодна смерть:

« бесплодными сделались пашни:
Семя сокрыла Деметра прекрасновечерняя в почве.
Тщетно по пашням быки волокли искривленные плуги,
Падали в борозды тщетно ячменные белые зерна»⁴.

Злякавшись, що рід людський вимре і нікому буде приносити жертви богам, Зевс наказав Аїду повернути Персефону Деметрі. Той погодився, але дав їй проковтнути гранатове зерня як запоруку повернення. З того часу, поділяючи радість матері, Персефона проводить дві третини року на землі, яка розквітає і плодоносить, а третину — в підземному царстві. В цій порі Деметру знову охоплює скорбота, а земля стає холодною і безплідною.

Цей міф було відтворено та інтерпретовано у святі, що носить назву Елевсінських містерій; в класичний період (V—IV ст. до н. е.) він уявляється складним релігійно-етнічним комплексом. На згадку про подорож Деметри, щоосені із Афін у невеличке античне містечко Елевсін прямувала довга яскрава процесія, на чолі з жерцем, якого обирали із представників давнього жрецького роду, і називали гіерофантом. Пару йому складала жриця, гіерофантіда. Друге місце в ієрархії займали факелоносці. Учасники процесії кепкували один з одного, обмінювались веселими жартами, іноді зупинялись відпочити та уклонитись богам і героям, пов'язаним з Деметрою, розігруючи примітивні пантоміми. Однак під вечір, коли паломники діставалися Елевсина, характер свята різко змінювався. У храмі Телестеріон або поруч з ним відбувалися наступні церемонії. У них могли брати участь лише вибрані. Напис біля дверей впритолож забороняв вхід до нього непосвяченим. Перед присутніми впродовж кількох ночей, використовуючи найрізноманітніші драматичні ефекти, розігрувались сцени із життя богині. Їх характерною особливістю було застосування різких світлових контрастів, поєднання світла і темряви, — обов'язковою вважалася факельна процесія, усе, що відтворювало пошуки Деметрою дочки. Апогею містерії, очевидно, досягали в момент, коли прочинялися двері і з'являвся натовп із смолоскипами, що розсіювали морок і символізували перемогу життя над смертю.

Ритуал суворо регламентував послідовність дій, одяг, страви, призначення окремих предметів, обов'язки священнослужителів, закріплював за кожною дійовою особою, жестом, предметом певне значення. Упорядник закликав віруючих до уваги, проголошував молитви. Вітгарний піклувався про жертвоприношення. Грецькі вазописці, зображуючи сцени Елевсінських містерій, відтворили найважливіші атрибути свята — чаші, колоски, смолоскипи. В жертву богиням містерій найчастіше приносили поросят. Цілком конкретне призначення виконував напій, що називався кікеоном: суміш води, борошна і приправ. Ним прищачались учасники таїнства в пам'ять про Деметру, яка, за переказом, скуштувала його у царя Келея, відмовившись від запропонованого їй вина. В сучасній історіографії висловлена гіпотеза, що кікеон міг мати галюциногенні властивості. Не випадково одяг гіерофанта був пурпур-

³ *Нот.* *Op. cit.*, 302—304.

⁴ *Op. cit.*, 307—309.

ним, а посвячені одягали на руки і ноги пов'язки такого ж кольору: в уявленнях греків пурпур асоціювався не тільки з святами, але й зі смертю. Миртові вінки, що прикрашали голови жерців, були одним із атрибутів потойбічного світу: вважалось, що душі померлих мешкають там у миртових гаях.

Про те, що містерії оформлювали і санкціонували систему суспільних поглядів та уявлень свідчить загальнодоступність першої частини торжеств, яка має багато аналогій з найдавнішими сільськогосподарськими святами і характерною для них жвавістю, розкутістю, фалічними символами. Закономірно, що Елевсінські містерії святкувались саме восени. Вони сприймалися як елемент державної ідеології і знаходились під невиспущим наглядом полісної адміністрації. Спеціально призначалися особи, які спостерігали за правильністю проведення свята і потім звітували про його організацію. Той, хто відзначився в благочесті або багато пожертвував, удостоювався відзнаки. Справи винних у порушенні порядку церемонії розбирала спеціальна комісія. На них чекало суворе покарання, оскільки подібна поведінка сприймалась як образа державної релігії і безбожність — *asebeia* (свого часу Сократ, звинувачений в *asebeia*, розплатився життям). Показовим є випадок, коли вороги відомого громадського діяча і полководця Алквіада, намагаючись дискредитувати його, поширили чутку про зневажання ним культу Деметри та її дочки: пародіювання на бенкетах містерій, висміювання організаторів процесії та посвячених. Плутарх стверджував, що це страшенно обурило афінський демос⁵.

Про тісний зв'язок містерій з державою свідчить і напис про те, що під час Елевсінських церемоній приносили жертву Демократії, персоніфікованій і обожнюваній формі правління, що була найбільш типовою для Афін, пов'язаною з уявленнями про їхній добробут і процвітання.

Будь-які відхилення від священного церемоніалу містерій трактувались як прояви гніву богів і пророкування майбутніх нещастя. Плутарх пов'язував трагічні для Афін події з лиховісними пророцтвами під час підготовки і проведення містерій. Так, одного разу, коли фарбували стрічки для священних кошиків, колір замість пурпурного виявився жовто-блідим, мертвотним. До того ж, на одного із посвячених, який виконував ритуальне купання поросяти у бухті, напала акула і відхопила у нього нижню половину тіла. Таким чином, підсумовує Плутарх, «божество недвозначно сповіщало афінянам, що вони залишаться без нижньої, приморської частини своїх володінь»⁶.

Разом з тим, в містеріях досить чітко простежується й інший аспект, орієнтований не стільки на суспільство в цілому, скільки на індивіда. Саме він поєднаний із закритою частиною культу. Таємничість храмових дійств, обов'язок не розголошувати побачене і почуте, безумовно, створюють серйозні ускладнення при намаганні реконструювати церемонію і відтворити пов'язані з нею легенди. Античні автори наполегливо підкреслюють заборону на розголошення секретної частини містеріальних дій, оскільки «про них ні розпитувати ніхто не повинен, ні давати відповіді на розпитування»⁷. Павсаній, детально описавши дорогу із Афін до Елевсіна, пам'ятники богам і героям уздовж неї, пов'язані з ними перекази, відмовився розповісти читачам про події, що відбувались за стінами елевсінських святилищ. На його думку, «для непосвячених негоже чути про те, на що їм дивитися заборонено»⁸.

Елліни вірили, що за допомогою таїнств Деметри будь-яка людина може подолати страх загибелі й забезпечити собі безсмертя в потойбічному світі. Через знання, приховані від непосвячених, уявлялася можливість встановлення зв'язку між двома світами, земним і підземним. Таким чином, давній міф, що пояснював циклічність і безперервність

⁵ *Plut. Alcib.*, 19.

⁶ *Plut. Phoc.*, 28.

⁷ *Hom. Op. cit.*, 477, 478.

⁸ *Paus.*, I, 38, 7.

рослинного життя, набув нового містичного відтінку і ліг в основу ідеї про безсмертя душі.

Характерно, що шлях пізнання істини, осягнення таємниці життя кожна людина повинна була подолати самотійно. Одкровення під час церемоній в Телестеріоні було лише кульмінаційним моментом попередньої підготовки ініціації, неухильного сходження до знань протягом півторарічного періоду. Бажаючі прилучитися до таїнств Деметри спочатку обирали собі причетного до культу поручителя, котрий і ставав їхнім наставником.

Неофіт мав пройти три випробування. Успішне закінчення першого (до числа входила і перевірка на вміння зберігати таємницю) дозволяло йому брати участь у Малих містеріях, які святкували навесні, та називались містом. На другому етапі міст ставав посвяченим або телевтом, набував права бути допущеним на секретну церемонію Великих містерій. Ті, кому вдавалось пройти третій етап, називались епоптами, споглядачами.

Зменшувати строк традиційного проходження трьох етапів категорично заборонялось. Щоправда, бували й винятки. Коли полководець Деметрій зажадав пройти всі етапи разом (а противитись його бажанню було небезпечно), афінінам довелося вдатися до різних хитрощів та маніпуляцій з календарем. В результаті Деметрій швидко став епоптом, а на світ з'явилась епіграма як той, що здійснив хронологічну підтасовку, «цілий строк річний в єдиний місяць стис»⁹.

Посвята в містичне товариство, хоча й мала схожі риси з церемонією містерій, все ж відрізнялась деякими особливостями. Важливу роль у попередньому очищенні відіграло ритуальне омивання водою.

Обстановка у храмі, де відбувалась основна частина обряду, справляла дуже сильне враження на присутніх. Темряву святилища пронизували різкі спалахи світла, вихоплюючи із мороку обриси статуї чудовиськ підземного царства. Емоційне напруження підсилювалось ще й акустичним впливом. Давні автори вважали, що все це нагадувало імітацію смерті. У людини виникали почуття, аналогічні відчуттям тих, хто прощається з життям. Згодом, коли у храмі спалахувало світло, замість бридких чудовиськ учасники ритуалу бачили прекрасні статуї богів у розкішному вбранні. Какофонія змінювалась мелодійною музикою, навколо неофітів розпочинались танці. Таким чином, посвячений у таїнства ніби переживав муки смерті, відроджувався для нового світлого життя.

У суспільстві існувала думка, що щасливими слід вважати тих, хто бачив містерії; потім вони можуть спокійно йти у підземний світ. Софокл у п'єсі «Триптолем» писав: «тільки ті, хто бачив священні обряди, можуть спокійно жити в царстві Аїда, на інших там чекають страждань»¹⁰. Про містичні культури згадував Платон. Він вважав, що «зійшовший в Аїд непосвяченим буде лежати в багнюці, а той, хто очистився і прийняв посвячення, відійшовши в Аїд, буде жити серед богів»¹¹. Він же віщував непосвяченим, що на тому світі вони стануть носити в продірявленому глечики воду для наповнення бездонної бочки¹². Не дивно, що при пануванні таких поглядів непричетні до культу намагались хоча б перед смертю приєднатись до нього, щоб забезпечити собі вічне блаженство і безсмертя.

Пізнання законів життя і смерті, зіткнення з істиною, за п'єсою Арістофана, повинно було полегшити людям не тільки загробне, але й земне існування.

«Сияет солнце нам одним,
Для нас лишь горный пламень дня,
Священные мисты — мы,
Мы чисто сквозь жизнь идем»¹³.

⁹ *Plut. Dem.*, 26.

¹⁰ *Soph. fr.* 837.

¹¹ *Plat. Phedr.*, 69 c.

¹² *Plat. Gord.* 498 b.

¹³ *Aristoph. Ran.*, 454, 456.

Сповненими благодаті вважались не тільки місти, але й деякі предмети, яких вони торкалися. Наприклад, одягу, який був на них під час посвячення, приписувались магічні властивості. Дехто намагався носити його максимально довго, заношуючи до дірок; інші використовували як дитячі пелюшки впевнені, що забезпечують нащадкам щасливе і безтурботне життя; треті — приносили в жертву храму, в Елевсині було побудоване спеціальне приміщення для подібних дарунків. Інколи у такий одяг вбирали померлих.

Міф про Деметру виявився темою, до якої нерідко звертались грецьке мистецтво та література. Не випадково він дійшов до нас не тільки в писемних джерелах, а й в такому прекрасному і високохудожньому варіанті як процитований вище гомерівський гімн. Про сильний вплив образу Деметри на поезію свідчать зацікавлення даною темою відомих поетів елліністичної доби Феокріта та Каллімаха, римлянина Клавдія Клавдіана, автора патетичної поеми «Викрадення Прозерпіни», в якій драматично описується відчай Персефони (Прозерпіни) і горе Деметри (Церери). Відтворення поневірянь богині, що складала сюжетну канву містерій, вважається одним із джерел грецької трагедії. Відома п'еса, сюжет якої прямо пов'язаний з божеством, яке відноситься до кола Деметри. Це згадуваний вже «Триптолем» Софокла.

Образи Деметри і Персефони стали улюбленим мотивом античних майстрів. Їх зображення часто зустрічаються на вазах, різноманітних прикрасах, надгробних пам'ятниках. Статуетки Деметри виявлені археологами в усіх куточках грецького світу, в тому числі й у Північному Причорномор'ї, своєрідній житниці Афіні. На території давнього Пантікапея (сучасної Керчі) відкрито склеп, прикрашений дивовижним за силою експресії та майстерності ликом скорботної Деметри. Розкопки останніх років біля грецького поселення Вергіна викликали не тільки сенсаційну гіпотезу про знахідку гробниці батька Олександра Македонського, але й познайомили нас з унікальними зразками настінного живопису IV ст. до н. е., одна з найцікавіших фресок відтворює сцену викрадення Персефони Аїдом.

Сюжети, пов'язані з Деметрою, вийшли за рамки давньогрецької релігії і стали тими емоційними і моральними точками зіткнення дійсного і минулого, без яких історія була б позбавлена інтересу і смислу. Образ богині приваблював також західноєвропейських і російських поетів.

Одним з найяскравіших прикладів є «Жалоба Церери» Шіллера. Про привабливу силу античного міфа для мистецтва найновішого часу свідчить його інтепретація Ігорем Стравінським в мелодрамі-балеті «Персефона».

Крім Елевсінських, великої популярності набули діонісійські містерії. Діоніс, як і Деметра, був божеством відмираючої і воскресаючої рослинності, виноградарства; одне із його прізвиськ — «Вахс» — гомінкий, шалений. Культ Діоніса носив чітко виражений оргіастичний характер, найяскравіше виявлений в містеріях. Якщо в таїнствах Деметри шлях до прозріння лежав через очищення, знання, то церемонії, пов'язані з Діонісом, пропонували інший варіант — одкровення через загострення пристрастей, високе емоційне і фізичне напруження, шаленство.

Хоча Діоніса вшановували і чоловіки, і жінки, екстатичність цього божества здавалась особливо привабливою для жінок. У джерелах збереглися свідчення про церемонії на честь Діоніса, учасниця яких, одягнувши шкури диких звірів, вкладали на голови вінки з плюща і трясли тірсами (палицями, увінчаними ялинковими шишками); їх називали вакханками, менадами, бассарідами, феадами. Щоб прилучитися до божества, довести себе до екстазу, вони влаштовували танці і факельні процесії. Недарма збереглося звернення анонімного ліричного поета до Діоніса як до бога, що призводить жінок до нестями, квітне від почестей розшаленілих.

Дивовижну картину оргіастичної церемонії залишив Евріпід в трагедії «Вакханки»:

«И в голос стали жены Вакха звать.
Все ликovalo с ними — горы, звери;
От топота задвигалась земля.

Бегом едва спаслись мы от вакханок,
А то бы разорвали. Там стада
У нас паслись; так с голыми руками
На них менады бросились: корову
Мычащую с набрякшим вымем эти
Волочат; те рвут нетелей; там бок
Растерзанный; там пара ног передних
На землю брошена, и свесилось с ветвей
Сосновых мясо и сочится кровью»¹⁴.

Криваві жертви на честь Діоніса відтворені у міфі про Діоніса-Загрея. Загрей був архаїчною іпостассю Діоніса, сином Зевса Критського і Персефони. Повелитель богів дарував йому владу над світом. Тоді титани, підбурювані ревнивою Герою, вирішили позбутися хлопчика. Іграшками вони заманили його в пастку, а потім розтерзали і з'їли. Розгніваний Зевс вразив убивць сина блискавкою і перетворив на попіл. У критських містеріях розігрували передсмертні муки Діоніса. Учасники свята, розірвавши живого бика, з криками бродили лісом, несучи попереду скриню і стверджуючи, що в ній серце бога. Какофонія, створена флейтами й тимпанами, імітувала звуки брязкальця, однієї з іграшок Загрея. Враховуючи, що Діоніс часто поставав у вигляді тварини, особливо бика або козла, використання їх як жертвоних тварин, причащення їх м'ясом повинно було означати поєднання з божеством шляхом поїдання його плоті. Підданий орфічній обробці міф вже містив ідею воскресіння: розтерзане тіло Діоніса було поновлене Аполлоном, котрий з'єднав розірвані частини в монаду, яка стала монадою нового бога.

Надія на краще майбутнє в потойбічному світі лежала в основі не тільки Елевсінських містерій, але й діонісійських. Ініціації, пов'язані з Діонісом Сабазієм, закінчуються формулою: «Я вислизнув від зла, я знайшов найкраще». Діонісійські таїнства виявились особливо тісно пов'язаними з потойбічним світом, для членів товариств були вироблені навіть особливі поховальні обряди. Подібна практика зафіксована численними джерелами — написами із Ольвії і Кум, Піндаром, Геродотом, Арістофаном. Образотворче мистецтво найбільш виразно передає екстаз, притаманний похоронним церемоніям вакхантів. Утворився також особливий тип вакхічних надгробних пам'ятників.

Діоніс посідав особливе місце серед еллінських богів. Підкреслено езотеричний характер його культу слугував інколи основою для об'єднань приватного характеру, відривав індивіда від суспільства і сприяв утворенню груп з інтересами, протиставленими іншим. Ця характерна риса шанування виявилась і в самому способі організації діонісійських церемоній, статусі їх священнослужителів. На противагу містеріям Деметри вакхічні таїнства не мали ні постійних жерців, ні окремих святилищ. Бродячі служителі бога приходили туди, де збирались його шанувальники.

Підтримка таїнствами розгулу пристрастей, крайнього індивідуалізму створили досить незвичну для класичної Греції ситуацію. Одним з пояснень даного феномена, можливо, був явно нееллінський характер діонісійських містерій. Широкої популярності вони набули в Північній Елладі, яка була тісно пов'язана з «варварським» світом. Оргії на честь бога, що доходили до надмірностей, були, за свідченнями Плутарха, дуже поширені в Македонії і Фракії. Підкреслюючи невгамовність пристрастей Олімпіади, матері Олександра Македонського, він стверджував, що вона «була широкою прихильницею цих таїнств і шаленіла зов-

¹⁴ Eur. Bacch., 726—728, 734—742.

сім по-варварськи; під час святкового ходу вона несла великих ручних змії, які наводили страх на чоловіків, коли, виповзаючи з-під плюща та з священних кошиків, обвивали тірси і вінки жінок»¹⁵. Відомо чимало свідочств, що вказують на міцну асоціацію в релігійних уявленнях плазунів з еротичними діями. Наприклад, Зевс зробив Персефону своєю дружиною, з'явившись до неї в образі змія. Існувала легенда про божественне походження Олександра Македонського від таємного шлюбу його матері Олімпіади зі змієм, який був однією з іпостасей бога.

Вакханки в одязі, що майорить від стрімкого бігу і з тірсами в руках, різноманітні сцени поклоніння Діонісу були улюбленими сюжетами грецького вазопісу. У IV ст. до н. е., коли еллінське мистецтво почало змінювати ідеали та орієнтацію і в ньому відбувся процес руйнації еталону прекрасного як гармонії, художники і скульптори все частіше почали зображувати богів і людей в стані емоційного напруження, афекту. Динамізм та експресивність властиві діонісійським містеріям, якнайкраще відповідали новому художньому напрямку. Закономірно, що для відомої «Менади» Скопаса, одного з шедеврів того часу, за модель була взята вакханка в несамовитому танці. «Менада», що викликала загальне захоплення, оспівана в епіграмі поета Главка, не менш знаменитій, ніж сама статуя:

«Камень паросский — вакханка. Но камню дал душу ваятель.
И, как хмельная, вскочив, ринулась в пляску она.
Эту фиаду создал, в исступленьи, с убитой козю,
Боготворящим резцом чудо ты сделал Скопас»¹⁶.

Відомі також містерії кабірів. Але свідочство про їх таїнства, які поступалися популярністю Елевсінським та діонісійським, досить нечисленні. Кабіри були негрецькими божествами, яких найбільше вшановували в Беотії та на острові Самофракія. На Самофракії розкопане святилище, яке підтверджує упорядкований характер культу. Більшість його знахідок належить до IV ст. до н. е. Санктуарій найвищого розквіту досяг за елліністичної доби, не випадково в той час був побудований новий храм і створена скульптура Нікі Самофракійської.

Доведено, що однією з найпоширеніших форм поклоніння кабірам були містерії, названі Самофракійськими. Особи, що входили до товариства, поділялись на містів та епоптів. У церемонії посвячення, яку проводили у храмі вночі, виявлено три важливі деталі: жрець розпитував у того, хто підлягав випробуванню, про найгірший його вчинок; ініціанти обвивали тіло смугами пурпурної матерії; вони отримували металеве кільце. В жертву приносився баран. Кабірів наділяли захисними і охоронними функціями, особливо їх вшановували мореплавці; у святилищі виявлено багато присвятих табличок з подякою за врятування від небезпеки. Звершивши таїнства, люди сподівались знайти покровителів, захисників життя й майна. Намагаючись захиститись від несподіванок долі, аргонавти у Аполлонія Родоського пристають до острова, щоб

« через посвященье
Тайные сведав обряды, могли с безопасностью большей
Дальше свой путь совершать, по страшного моря пучине»¹⁷.

Всемогутність богів, з котрими пов'язані культу, дозволяла думати про ефективність їх заступництва та можливість відсічі військовій силі, право перемоги. Описуючи святилище кабірів Беотонії, Павсаній підкреслює, що їхнього гніву і помсти людям уникнути неможливо: «Коли після своєї перемоги Олександр (Македонський) спалив Фіви і всю область, деякі з македонян увійшли в святилище, вважаючи за вільне робити все, як на ворожій землі, але були одразу ж вбиті небесним громом і блискавкою»¹⁸.

¹⁵ *Plut. Alex.*, 2.

¹⁶ *Anth. Pal.*

¹⁷ *Apoll. Rhod. Arg.* I, 916—918.

¹⁸ *Paus.*, IX, 25, 9, 10.

Новий історичний етап — еллінізм, що прийшов на зміну класичному періодові, вплинув на характер містерій, в яких великого значення поступово набувають елементи таємничості. Ці зміни були обумовлені зрушеннями в політиці, економіці, культурі, переорієнтації соціальної психології. Відхід від попередніх полісних ідеалів, відчуття хиткості і несталості змушували людей шукати втіхи в таких релігійних уявленнях, які були адекватними тій обстановці, що склалася. Ідея загробного воздаяння, пізнання істини через одкровення, можливість розкріпачення через екстаз посилювали інтерес до містерій. Значно вплинули нові історичні умови з інкорпорованими в них попередніми уявленнями — з'явилися нові містичні божества, змінилися функції старих, трансформувалися погляди на релігійні ритуали і обряди, їх призначення. Утворилася тенденція до урівнення різних богів таким чином, щоб вони стали доступними для поклоніння як греків, так і негреків. Так, в релігійній свідомості народу поєдналися таїнства грецької Деметри та єгипетської Ісіди. У міфах про блукаючих та страждаючих богинь, які згодом поверталися додому, стверджувалася ідея про можливість повторення віруючими їхнього шляху.

Як і раніше, важливу роль в містеріях відігравали ініціації, сутність яких розкривають три терміни — *legomena* (те, що було сказано), *dromena* (те, що було зроблено) і *deiknumena* (те, що було показано). Вони найімовірніше, аналогічні трьом сучасним поняттям: міфу, ритуалу і символу. Є свідчення про різні стадії підготовки до ініціацій: спочатку виконувався попередній ритуал очищення, потім посвячених збирали для участі у ритуальному танці й процесії, після чого здійснювався святковий хід до святилища і, нарешті, відбувалася власне ініціація — залучення до таїни божества.

Культ Ісіди, відомий здебільшого за «Метаморфозами» Апулея, свідчить, що обов'язковими елементами вважались щоденні молитви (вранці та пополудні) і два щорічних торжества. Перше із свят символізувало пошуки Ісідою Осіріса. В ньому переважають елементи карнавалу. Друге — проводилося навесні і мало подвійний смисл. З одного боку, імітувалися блукання богині берегами Бібла, в той же час процесія, рухаючись до моря, ніби проходила крізь «море життя». З іншого — визначалась зміна пір року, прихід весни, відкриття навігації. В інтерпретації Апулея цей обряд свідчить про те, що скінчилася зима непогода, стихли розбурхані хвилі, море стало доступним для плавання, на воду пускаються нові кораблі¹⁹. Так за еллінізму зв'язок Ісіди з життєдайною водою Нілу, був перенесений на безмежні морські простори.

Реформація вплинула й на ті культу, які ще залишались суто грецькими, наприклад культ Діоніса, в якому посилилась роль екстатичних очищень й особливого значення надавали окремим елементам, котрі раніше не виступали на першому плані. Так, акцентувалось чудо наповнення пустих чаш вином — свідчення присутності бога і його всемогутності, що в подальшому було використано християнством (перетворення Ісусом води на вино). Для пізнього еллінізму характерний синтез, що показує вчення общини терапевтів, в якому зблизилися Яхве й Діоніс. Типовість подібної ситуації підтверджується як літературними, так і іконографічними даними — свідченням Плотина, діонісійсько-орфічними символами в розписах синагоги Дура-Європоса.

У Римі містичні культу мали в основному східне походження. Принцип Августав став часом великого походу східних богів на Рим. Соціальна психологія того часу та політична атмосфера створили сприятливі умови для сприйняття і розвитку естетичних навчань. У світі, що пережив злам державної структури, зміну моральних цінностей і традицій, які вважались непохитними, нові боги часто ставали символами стабільності, якорем надії і спасіння. Особливо приваблювали римлян ті риси, що були слабо відтворені у греко-римському пантеоні або

¹⁹ *Apol. Meth.* XI, 5.

зовсім не мали в ньому аналогій. Люди зверталися до релігій, які допомагали їм змиритися з цим життям і обіцяли спасіння й безсмертя в іншому. При загальному зміщенні етичних понять та легковажності дуже приваблювали моральні кодекси, постуловані новим вченням, сприйняття дійсності як боротьби добра зі злом.

Війни з Мітрідатом сприяли проникненню в Італію культу богині Маа (Беллони), яка мала кровожерливі й дикі якості. Її жерці (*fana-tici*), одягнуті в чорне, в священному безумстві бігали по колу під звуки бубнів і труб. Коли ж екстаз досягав апогею, вони наносили собі глибокі рани, окропляли кров'ю зображення богині і навіть пили кров, а потім пророкували. Цей страшний і грізний культ дав назву поняттям фанатизм і фанатики.

Мода на Ісиду сприяла збільшенню числа її прихильників і особливо прихильниць. Багато форм організації співтовариств і жерців було взято з птолемеївського Єгипту. Священнослужителі виділялись бритими головами й білосніжним вбранням; смыслом життя вони вважали служіння божеству і ставилися до своїх обов'язків настільки ревно, що часто-густо віддавались культовим дійствам протягом цілого дня. Подібна практика була новою для римлян. Багато уваги і клопоту потребувало постійне переодягання скульптурного зображення богині в розкішні шати й дорогі ювелірні прикраси. Величезне враження справляв один із списків коштовностей Ісиди, що дійшов до нас. Кульмінаційним моментом поклоніння були містерії, процедура яких аналогічна елліністичним церемоніям на честь Ісиди.

Висміюючи легковірних шанувальників східних богів, римський сатирик Ювенал з іронією описує, як проводить дні одна з прихильниць: «Аж до Єгипту дійде вона, щоб воду з жаркої Мерої принісши, храм окропити Ісиди»²⁰.

Фресковий живопис свідчить, що в популярності із східними культурами могли змагатися діонісійські містерії. Особливе враження справляє розпис «Вілли містерій», який дозволяє уточнити деякі моменти процедури посвячення в таїнства. Приваблюючу красу фресок, що не зблідла за стільки століть, прекрасно передав Л. А. Мей у вірші «Плясунья»:

«Окрыленная пляской без роздыху,
Закаленная в серном огне,
Ты, помпеянка, мчишься по воздуху,
Не по этой спаленной стене.
Опрозрачила ткань паутиная
Твой призывно-откинутый стан;
Ветром пашет коса твоя длинная,
И в руке замирает тимпан».

Підсумовуючи наш короткий нарис, звернемо увагу на значення містерій у житті античного світу. Ця форма релігійної свідомості відбиває стремління людини індивідуально осягнути божество, знайти персональну віру. Містерії дають змогу зрозуміти життя, сподівання й надії людей античного світу, їх психологію. В історіографії висловлена думка, що основним призначенням містерій була психотерапія, яка проповідувала смирення і знищення страху смерті. Передбачалось, що для будь-якого індивіда характерні роздуми про природні межі буття, страх смерті й зникнення. Вчення про оборотність смерті, ідея відродження повинні були допомогти подолати подібні думки. Проїшовши через ініціації, очистившись від скверни, людина отримувала запоруку безсмертя. Разом з тим, теорія й практика містерій були тісно пов'язані з соціальною і політичною структурами суспільства. Містичні культури показують, як поєднувались два релігійні напрями — державний, офіційний і приватний, інтимний.

Одержано 10.05.90

²⁰ *Iuv. Sat. II, 527—434.*